

Тарас Чухліб

**"РУІНА" ГЕТЬМАНЩИНИ ЧИ БОРТЬБА ЗА
УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ
ДЕРЖАВИ? (Спроба започаткувати наукову
дискусію щодо одного історичного терміну)***

*"...А де ж Україна? Все далі, все далі, все далі
Шляхи проростають дрімучим терпким полином.
Украдене сонце зизить схаранудженням оком,
Мов кінь навіжений, що чує під серцем метал,
Куріє руїна..."*

(Василь Стус. "За літописом Самовидця")

Ось уже протягом десятиріччя з великим зацікавленням, а інколи й щирою корпоративною заздрістю, спостерігаю за плідною науковою творчістю відомої російської дослідниці Тетяни Яковлевої. Ще у 1994 р. такий непідробний інтерес до українознавчих студій уродженки Ленінграда, а нині - Санкт-Петербурга, спричинив до написання у співавторстві з професором В. Степанковим рецензії на кандидатську дисертацію пані Т. Яковлевої (вона була захищена в Інституті історії України НАН України), яка певним чином "відкрила" її для наукової громадськості нашої країни¹. Але для широкого загалу доробок росіянки став відомий лише з публікацією в Україні у 1998 р. її першої книги *"Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни"*. Поява цієї наукової монографії викликала ряд рецензій², серед яких особливо вирізнялася полеміка між знаним українським істориком В. Горобцем та авторкою книги на сторінках *"Українського гуманітарного огляду"*³. Хоча, як на наш суб'єктивний погляд, ця довготривала, а в окремих випадках - малозрозуміла для читача дискусія сприяла лише більшій популярності тоді ще майже незнамого часопису і не додала чогось справді нового (окрім того, що вже було продукуювано шановними і занадто "войов-

* Ця стаття є своєрідним продовженням (у хронологічному відношенні) дискусії навколо багатьох проблем історії ранньомодерної Української держави, яка була започаткована В. Степанковим у попередньому випуску щорічника.

ничими" опонентами у своїх попередніх дослідженнях) до розкриття складних проблем історії ранньомодерної Української держави - Гетьманщини.

Але, як бачимо, пані Тетяна має козацький характер, адже не злякалася чисельних критичних зауважень та полемічних випадів, а стала ще з більшим запалом працювати над продовженням розробки такої дражливої й до певного часу табуованої в історичній науці тематики, як українська "Руїна" (зауваження щодо активного вживання Авторкою цього, певною мірою призабутого й, на нашу думку, не зовсім адекватного історичним реаліям терміну висловлені у другій частині рецензії). У кінцевому результаті маємо нову ґрунтовну монографію⁴, яка, сподіваємося, займе належне їй місце не лише в українській та російській (дуже хотілося, щоб вона була опублікована мовою оригіналу і в Російській Федерації), але й у світовій історіографії. Також на основі тематики книги Т. Яковлева нещодавно захистила ступінь доктора історичних наук у Санкт-Петербурзькому державному університеті, відроджуючи тим самим не лише багатовікові традиції українознавчих досліджень у цьому високошанованому навчальному закладі, але й вперше за багато років захистивши дисертацію з історії української державності на теренах Росії. З чим, від імені колег з відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАН України (де відбулося обговорення рукопису рецензованої книги, на основі якого Авторка внесла певні корективи до тексту), Наукового-дослідного інституту козацтва та редколегії щорічника "Україна в Центрально-Східній Європі" вітаємо її та всіх російських вчених, хто був причетний до цього й справді знаменного академічного дійства. Сподіваємося, що через декілька років п. Яковлева знову репрезентує перед українською та російською громадськістю нову книгу, яка, мабуть, буде присвячена 1667-1687 рр. нашої минувшини й, таким чином, завершить своєрідну трилогію з історії козацької держави.

І. Діяльність державницького угруповання козацької старшини у висвітленні російського історика

Насамперед хотілося б відзначити те, що книга *"Руїна Гетьманщини..."* написана чудовим літературним стилем (тут заслуга не тільки Авторки, але й перекладачки Л. Білик) й читається не як "суха" наукова

монографія, а немовби захоплюючий історичний роман, з сторінок якого до читача звертаються "оживлені" через багато століть образи Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Богуна, В. Золотаренка, Я. Сомка, Т. Носача, Г. Гуляницького, Т. Цицюри, Г. Лісницького, С. Опари, єпископа Мефодія та багатьох інших діячів козацької доби. Однак Авторка не займалася художнім вимислом, а чітко, згідно з проблемно-хронологічним методом, йшла у своєму викладі за доступними їй джерелами. А це - віднайдені матеріали з архівосховищ Росії, Польщі та України, великий масив (близько 300 одиниць) опублікованих документів не лише російського, українського та польського, але й шведського, італійського (ватиканського), німецького (австрійського, бранденбурзького, пруського), румунського (валаського) та молдавського походжень, значна кількість мемуарів і літописів. Саме опертя на фундаментальну джерельну основу вигідно відрізняє доробок Т. Яковлевої від окремих "опусів" нині (сподіваємося, що тимчасово) модних зарубіжних та вітчизняних істориків-постмодерністів, які у гонитві за скороминучою славою часто-густо скочуються до своєрідного фантазерства від історії.

У вступі вказується на те, що дана книжка є хронологічним і логічним продовженням попереднього дослідження *"Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття..."* (при цьому спирається на його висновки), а також окреслюються головні проблеми нової монографії. Це - соціальні процеси в Гетьманщині, внутрішня політична боротьба, взаємини України і Росії (генезис договірних відносин цих двох держав), зовнішні стосунки гетьманів з Річчю Посполитою, Кримом та іншими іноземними державами. Тут також характеризуються використані джерела. Особлива увага звертається на пояснення авторського бачення різних термінів, що вживаються в історіографії козацької доби. Серед них: "Україна", "Гетьманщина", "Росія", "Малоросія", "Московська держава", "Хмельниччина", "Руїна". Наприклад, під "Гетьманщиною" п. Яковлева розуміє "державне утворення, що виникло в Україні як результат подій 1648 - 1654 рр. у формі козацько-старшинської республіки і яке довгий час зберігало риси незалежної держави після Переяславської угоди 1654 р." А "Руїна" - це, насамперед, "період політичної кризи Гетьманщини, що призвів до її остаточного послаблення і перетворення на політичну автономію" (с.4).

Провідною лінією, яка проходить через усі сім розділів рецензованої книги, є характеристика діяльності (а інколи й бездіяльності) "державницького угруповання" в оточенні гетьманських урядів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького та, частково, П. Дорошенка. Це засвідчує навіть назва окремих розділів, зокрема 3, 4 та 5-го. При цьому, згідно з авторським визначенням, державницьке угруповання - це та частина козацької старшини, яка виступала за збереження і зміцнення Гетьманщини, державності Війська Запорозького, незалежної зовнішньої політики і продовження курсу Б. Хмельницького.

Отже, звернімося до самого тексту рецензованої праці. У першому розділі, що має назву *"Внутрішня і зовнішня ситуація в Україні після падіння Івана Виговського"* (11 - 87 с.), головна увага звертається на колізії переходу гетьманської булави від І. Виговського до Ю. Хмельницького, внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності цих українських володарів, а також їхнього оточення. Авторка аргументовано розвінчує довголітній історіографічний міф про те, що Виговського було скинуто внаслідок повстання, очолюваного І. Богуном та І. Сірком. Насправді ж він залишив гетьманську посаду під тиском складної політичної ситуації. Вказується на те, що авторитетними лідерами державницького угруповання на той час були полковники К. Андріїв (чигиринський), І. Кравченко (білоцерківський), М. Зеленський (київський), І. Богун (паволоцький), О. Гоголь (подільський) (с.20).

Очевидно для багатьох читачів, хто все ж таки не буде взмозі ознайомитися з книгою, а лише задовільниться даною рецензією (хоча закликаємо до читання оригіналу!), буде дуже цікавим те, як представник сучасної російської історіографії оцінює т.зв. Переяслав 1654 р. А тому наведемо обширну цитату, яка, на нашу думку, засвідчує намагання Авторки об'єктивно охарактеризувати українсько-російські відносини 350-річної давнини, а також сміливу спробу від імені багатьох істориків Росії відмовитися від обридливо-заполітизованого "возз'єднавчого" міфу. Отже, згідно з висновками п. Яковлевої, "коли Б. Хмельницький 1654 р. визнавав "високу руку царя" (термін дуже розпливчастий, що дає простір для різних його трактувань), для цього були зовнішні причини: наступ польсько-татарських військ і невдача на молдавському фронті. Україна шукала військового союзника проти Польщі і знайшла його. В цьому

була основа Переяславської угоди 1654 р. Все інше - обмеження зовнішньополітичної діяльності гетьмана, сплачування податків і присутність воєводи в Києві - було просто ціною за військову допомогу Москви. Саме тому (**увага !** - Рец.) жодна зі статей договору за життя Богдана не виконувалася - він, як і раніше, вів незалежну зовнішню політику і не платив ні копійки в Москву. Зате Росія отримала доступ у білорусько-литовські землі. Тому обидві сторони робили вигляд, ніби угода залишається в силі. Це був компроміс. Але як тільки Москва почала вести мирні переговори з Польщею, а Богдан 1656 р. знайшов нового військового союзника проти поляків - Швецію, обидві сторони почали дорікати одна одній невиконанням зобов'язань..." (с.71 - 72).

Таким чином, розвиваючи концепції М. Грушевського, О. Оглоблина та інш.⁵, а також резонуючи з новітніми дослідженнями сучасних українських істориків⁶, Т. Яковлева започаткувала новий напрям у сучасній російській історіографії, який визнає "міждержавність" українсько-російських стосунків середини XVII ст. Єдине, що б можна було закинути дослідниці у даному випадку так це те, що у Переяславі між представниками Українського гетьманату та Московського царства не було укладено ніякої угоди, а отже вживаний нею термін "Переяславська угода 1654 р." є не зовсім прийнятним для наукового вжитку. Не зовсім вдало звучить і назва цілого розділу, зокрема такий вислів - "...зовнішня ситуація в Україні..." (с.11).

Перший розділ завершується коротким висновком - незважаючи на Переяславську раду-2 (Переяславські статті 1659 р.), гетьман Ю. Хмельницький на середину 1660 р. не мав ніякого захисту й "змушений був шукати виходу поза Москвою" (с.77).

Такі пошуки українського керівництва вилилися у Чуднівську кампанію, де перетнулися інтереси не лише козацької України і Москви, але й Польщі та Криму. І саме так - "*Чуднівська катастрофа і Чуднівська угода*" (89-138 с.) називається другий розділ книги. У ньому розкриваються не лише політичні, але й військові причини польсько-російсько-українсько-татарського протистояння поблизу м. Чуднова на Житомирщині протягом вересня-жовтня 1660 р. Називається кількість військ (росіяни - 40 000 чол., поляки - 40 000, татари - 40 000), які брали участь у тогочасних битвах і сутичках, їхні стратегічні і тактичні плани

тощо. Розглядаються та аналізуються такі варіанти можливої поведінки козацьких військ (вони поділялися на два табори - 40 000 козаків на чолі з Ю. Хмельницьким і 30 000 козаків Т. Цюцюри): 1) "Якби козаки хотіли зберегти союз з Москвою. У цьому випадку їхнє активне втручання мало забезпечити цілковитий розгром поляків. ... Шереметеву дісталися б усі лаври переможців, а становище Москви надзвичайно зміцнилося б. У цій ситуації гетьман і старшина навряд чи могли б розраховувати на те, що цар задовільнить їхні прохання, - як відомо, сильний не слухає слабого"; 2) "Якби козаки вирішили укласти союз із поляками проти росіян. У цьому випадку їм слід було б якомога довше зволікати, вичікуючи, поки їхні два вороги убивають один одного. І лише в критичну мить перейти на бік поляків, забезпечивши їхню перемогу. Але... навіть об'єднані козацькі сили (а об'єднання в цій ситуації було практично неможливе) значно поступалися польсько-татарським силам. Отож козаки могли тиснути на поляків тільки певною мірою, пам'ятаючи про можливість російсько-польської змови за їхньою спиною..."; 3) козацька старшина також могла "кинути напризволяще Шереметєва, покінчивши з російським впливом на Гетьманщину, і домовитися з татарами, змусивши поляків піти на значний компроміс" (с.99 - 100).

Окрім того, описується хід українсько-польських переговорів; висвітлюються причини поразки російської армії; подаються статті Чуднівської угоди між гетьманським та королівським урядами, а також положення польсько-російського договору; характеризується політична поведінка Ю. Хмельницького, П. Шереметєва, І. Виговського, Т. Цюцюри, В. Золотаренка. У висновках до цього розділу зазначається, що для Москви Чуднівська катастрофа стала втратою Правобережної України більш ніж на сто років, а перехід сина Б. Хмельницького на бік поляків був логічним підсумком нав'язаної йому Переяславської угоди 1659 р. і негнучкої політики Росії.

На жаль, під час написання цього розділу Авторка не використала (хоча і вказала ці праці у бібліографічному додатку) доробок українських вчених М. Марченка, В. Горобця та Н. Савчук, адже вони у свій час вже добре "прописали" Чуднівську кампанію 1660 р. Не використано й книгу польського історика Р. Романського "Чуднів 1660" (Варшава, 1996). Вважаємо, що в окремих випадках треба було б посилатися на

цих та інших науковців та не повторювати вже відомі історичній науці факти і висновки.

Перемога поляків під Чудновом стала початком розколу Гетьманщини - таким положенням розпочинається третій розділ книги під назвою *"Розкол України. Боротьба за державну ідею в 1660 - 1661 рр."* (139 - 224 с.). У ньому зазначається, що початок 60-х рр. XVII ст. (незважаючи на доробок Г. Карпова, В. Ейнгорна та В. Горобця) є маловивченим в історіографії (не погоджуючись з цим твердженням, свої зауваження викладемо трохи нижче). А тому у монографії звертається велика увага на політичну історію саме цього періоду. Наведені факти засвідчують неспроможність Польщі поширити свою протекцію на Лівобережжя, а також ціленаправлену політику Москви щодо утримання лівобережних козацьких полків під своєю владою. "Найцікавіше те, що всі полковники, які залишилися вірними Москві у 1660 р., завдяки чому росіяни зберегли за собою Лівобережжя (Сомко, Золотаренко і Силич)... були згодом страчені за наказом царя" (с.158) - такий висновок щодо тогочасної ситуації у російсько-українських стосунках викликає певні аналогії не лише з сумнозвісними подіями 20-30-х рр. XX ст. (коли було знищено тисячі українських комуністів, які перед тим прагнули до єднання з більшовицькою Росією), а також можуть слугувати переконливим історичним уроком для сучасних ревних об'єднувачів у всілякі "союзи" та "єєпи".

Авторка задумується над глибинними причинами поширення тих чи інших настроїв у різних регіонах Лівобережжя, зокрема - Полтавському, Миргородському та Лубенському полках. При цьому вона дискутує з визначним польським істориком З. Вуйциком, який зарахував Я. Сомка і В. Золотаренка до козацької старшини, що репрезентуючи ідею незалежності, "воскрешали в своїх планах забуту ідею самостійності України" (с.171). "Незрозуміло, хто і як устиг "забути" ідею незалежності України", - відповідає на це російський історик своєму польському колезі і зазначає, що від появи Гадяцької угоди пройшло не так багато часу. Окрім того, на сс. 170 - 172 своєї праці Т. Яковлева продовжує дискусію з В. Горобцем, зазначаючи, що "спірна концепція подій на Лівобережжі запропонована в останній роботі" ("*Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654 - 1665*". - К.,2001) українського вченого.

Далі ґрунтовно вивчаються різні проблеми українсько-польських та українсько-російських політичних стосунків протягом 1661 р. Справедливо відзначається, що Юрій Хмельницький під впливом державницького угруповання у своїй зовнішній політиці починає діяти як у "старі добрі часи свого батька". Зокрема, він відновлює союз з татарами та починає активний пошук дипломатичних союзів не лише з Варшавою, Москвою і Стамбулом, але й втручається у молдавські справи (с. 181). Однак, його влада поширювалася тільки на Правобережжя, а на Лівобережжі розгорнулася найжорстокіша боротьба за владу. У цей час Сомко, Золотаренко та Брюховецький займалися взаємними обвинуваченнями і доносили один на одного в Москву. "Їх понад усе хвилювала власна булава, а не ідея союзу з Ю. Хмельницьким чи об'єднання Гетьманщини" (с. 209) - такими словами закінчується цей розділ.

"Боротьба за владу на Лівобережжі. Поразка державницького угруповання на Правобережжі в 1662-1663 рр. Чорна рада і розкол України де-юре" (225 - 340 с.) - таку довгу назву має четвертий розділ, очевидно, тому, що він є найбільшим за обсягом у книзі. Тут висвітлюються: взаємовідносини між наказним гетьманом Я. Сомком та московським урядом Олексія Михайловича, причини складення гетьманської булави Ю. Хмельницьким, обставини приходу до влади на Правобережжі П. Тетері, а на Лівобережжі - І. Брюховецького тощо.

Авторці вдалося розкрити причини виникнення політичного конфлікту між Я. Сомком та російським царем, а також його представниками на Лівобережжі. Погіршення стосунків відбулося через: 1) арешт московськими урядовцями брата Сомка Я. Колюценка; 2) невірне титулування московського царя в одному з листів; 3) часті непорозуміння між Сомком та московськими воєводами українських міст; 4) проблеми з бажанням наказного гетьмана обміняти мідні гроші в Москві; 5) несприйняття гетьманства Сомка кошовим отаманом І. Брюховецьким та єпископом Мефодієм. Однак Т. Яковлева не схильна ідеалізувати образ переяславського полковника, вказуючи на його постійні дріб'язкові вимоги грошей, постійні "міщанські" образи, прагнення до гучних титулів і влади.

На 266 стор. книги Авторка не погоджується з твердженням Я. Дашкевича, що П. Тетеря після повернення у лютому 1662 р. в Україну

став натхненником тогорічного походу на Лівобережжя і, таким чином, хотів утвердити соборність України. Дослідниця стверджує, що Тетеря приїхав до Чигирин лише у вересні, а, отже, не міг взяти участі у "задніпровському" поході. Вона також дискутує з українським істориком щодо дати обрання П. Тетері гетьманом - йому вручили булаву не в жовтні 1662 р., а в січні 1663 р., стверджується на 273 стор. книги. Розглядаючи політичну програму гетьмана Тетері у викладі Я. Дашкевича п. Яковлева знову продовжує опонувати відомому вченому, подаючи своє бачення політичної поведінки цього правобережного правителя (с.276 - 279).

У висновках до розділу книги говориться, що обрання І. Брюховецького і П. Тетері ознаменувало де-юре розподіл України, адже уперше "два береги" отримали легітимних, затверджених королівською і царською владою гетьманів (с.320).

П'ятий розділ, що має назву *"Змова державницького угруповання проти польських військ у 1663-1664 рр. Крах цієї спроби об'єднати Україну"* (341 - 422 с.), головним чином, висвітлюються події пов'язані з походом Яна II Казимира на Лівобережну Україну та антипольським повстанням на Правобережжі.

Після 1664 р., на думку Т. Яковлевої, ідея єдиної Української держави під номінальним протекторатом Росії чи Речі Посполитої відходить у минуле, а у нових козацьких лідерів були вже інші, скромніші ідеали, продиктовані внутрішніми суперечностями і несприятливою зовнішньою ситуацією (с.405). Тут дозволимо дещо не погодитися з висновками щодо "скромніших ідеалів" нових українських гетьманів. Якщо, наприклад, П. Дорошенко протягом 1665-1676 рр. й змінював певним чином зовнішньополітичні курси козацької держави, то він тим самим, як і його попередники Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький, бажав утвердження сильної і єдиної України.

Оригінальним є авторський висновок до розділу відносно того, що ціною своєї загибелі провідники антипольського повстання на Правобережжі, які одночасно були противниками московського царя, зірвали похід короля Яна II Казимира на Москву. А, зазнавши воєнної невдачі, поляки стали на шлях сепаратних переговорів з Росією, що призвело до згубного для українців миру (с.406).

Шостий розділ під назвою *"Деградація ідеї Гетьманщини за І. Брюховецького. Кримсько-турецький чинник на Правобережжі"* (423-514 с.) висвітлює внутрішню та зовнішню політику уряду І. Брюховецького. Чомусь саме у поєднанні з "ідеєю Гетьманщини" (!) Авторці здалося за доцільне показати вплив "кримсько-турецького" чинника на перебіг подій у Правобережній Україні.

Досить часто навіть багатьма істориками сприймається за "чисту монету" факт поділу України на два гетьманства після 1663 р. - начебто це були дві зовсім різні держави. Але насправді ситуація складалося таким чином, що не тільки еліта, але й більшість населення Правобережжя та Лівобережжя продовжували усвідомлювати себе представниками єдиного державного організму. Це дослідили В. Смолій і В. Степанков, які у 1993 р. писали про поліцентризм Української козацької держави протягом 1663-1676 рр.⁷ Автор даної рецензії теж намагався розвинути це положення у своїх окремих розвідках. І тому дуже приємно, що і російська дослідниця самостійно прийшла до такого важливого висновку, відзначаючи, що "події кінця 1664-1665 рр. доводять існування єдиного соціально-економічного простору на обох берегах Дніпра" (с.451).

У цьому розділі Авторка знову продовжує свою "перманентну" дискусію з п. Горобцем. Зокрема, вона відзначає, що останній, ґрунтуючись на документах В. Ейнгорна, заявив, що ініціатором ідеї "ударить челом государю всеми малороссийскими городами" був не гетьман І. Брюховецький, а московська сторона. Насправді ж, на думку п. Т. Яковлевої (яка підкріплює її серією опублікованих документів), саме лівобережний гетьман разом зі старшиною пропонував російському монархові "володіти" Україною. Мабуть істина, як завжди, знаходиться по-середині. Незважаючи на аргументацію дослідниці, зазначимо, що більшість з політичних ідей Брюховецького про обмеження суверенітету гетьманської влади "дивним чином" збігалися з поглядами на цю проблему Москви. Чи грає тут якусь важливу роль незначне випередження у часі? І чи не можна припустити, що через свою агентуру в оточенні гетьмана царський уряд міг інспірувати "колабораційні" ініціативи Батурина? На наш погляд, у даному випадку треба звернути більшу увагу на той момент, що якщо І. Брюховецький у 1665 р. пропонував московському монархові суверенно "володіти" козацькою Україною, то

чи не означає це, що до цього часу, починаючи з 1654 р., цар не мав на неї суверенних прав?!

На думку російської дослідниці, її опонент також "змішав і сплутав" два аспекти - про збір податків в Україні як такий і володіння її містами та землями (с.471). У даному випадку хотіли б захистити свого колегу й зачитувати слова самої п. Яковлевої, яка на с.474 пише, що "гетьман і старшина "дарували" Україну цареві, пропонуючи росіянам самим збирати там усі доходи". А на с.475 зустрічаємо такий вислів: "...під час переговорів... формулювання "дарунок", "володіння монархами замість гетьманів" не застосовувалося. Інша річ, що таке формулювання цілком відповідало ідеї збору податків..." Отже, як бачимо, суперечності між В. Горобцем та його опоненткою відсутні, адже й сама Т. Яковлева ставить поруч два начебто "змішані" аспекти. А все тому, що тогочасна податкова система (як, до речі, і сучасна) була нерозривно пов'язана з владою держави в особі володаря щодо "міст і земель", а також представників різних станів, що їх населяли.

Не зовсім вдалим у цьому розділі видається його назва - "Деградація ідеї Гетьманщини..." (с.423). Мабуть, треба все ж таки говорити про "державну ідею", або ж "ідею побудови Української держави". Під час висвітлення подій, пов'язаних з короткочасним і невдалим гетьмануванням С. Опари влітку 1665 р., п. Яковлева, головним чином, опирається на літописні свідчення "Самовидця", Й. Єрлича, ігноруючи при цьому доробок істориків Д. Дорошенка та В. Маєвського⁸.

"Сплюндрована нескінченними війнами та внутрішніми заворушеннями Україна стояла тепер перед грізним союзом Польщі та Росії, які ділили її на свій розсуд і не визнавали факту її існування" (с.493) - таким висновком закінчується цей розділ.

На жаль, останній розділ, який називається "*Російсько-польські переговори та їхня роль у долі України*" (515-572 с.), на нашу думку, вийшов не зовсім вдалий. Можливо, тому причина, що Авторка була зобов'язана перед видавцем швидше подати книгу до друку й через це нашвидкоруч закінчувала її, а може інші суб'єктивні причини не дозволили завершити дослідження на більш "високій ноті". Однак це не є виправданням для того, щоб говорити про: 1) "питання про російсько-польські переговори... розглядалося лише з погляду фахівців зовнішньої

політики Росії та Польщі"; 2) "для українців... стратегічні плани сусідніх держав, об'єктом зовнішньої політики і змови яких стала Україна, залишалися не висвітленими"; 3) "у другій половині 1660-х років українське питання дійсно перестало бути основним в російсько-польських переговорах"; 4) "...російсько-польські переговори... в кінцевому рахунку вирішили долю Гетьманщини" (с.515). Всі чотири тези вважаємо не зовсім вірними з огляду на таке. У перших двох випадках Авторка, на превеликий жаль, не ознайомлена з сучасною українською історіографією, представники якої вже протягом довгого часу розглядають російсько-польські переговори 50-60-х рр. XVII ст. з точки зору зовнішньої політики України⁹ та висвітлюють стратегічні плани сусідніх держав щодо неї¹⁰. В третьому випадку можемо коротко відзначити, що у другій половині 1660-х років "українське питання" було головним під час укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. і тогорічного Московського договору між Польшею та Росією. Воно також постійно піднімалося під час перезатвердження андрусівських домовленостей у 1670, 1672, 1675, 1678 рр. й активізувалося у зв'язку з укладенням відомого "Вічного миру" 1686 р., а на початку XVIII ст. - польсько-російського Нарвського договору 1704 р., а також системи міжнародних договорів 1712-1714 рр.¹¹ І, нарешті, по-четверте, російсько-польські переговори у першій половині 60-х років XVII ст. і Андрусівське перемир'я не вирішили остаточної долі Гетьманщини, навіть як єдиної держави. Адже, фактично українські уряди П. Дорошенка, І. Брюховецького та Д. Многогрішного не визнавали російсько-польського розмежування своєї держави¹². А як бути з тим, що повноправним міжнародним гравцем з 1669 р. у цьому регіоні стає Османська імперія? Окрім того, треба відзначити, що Гетьманщина у складі правобережного і лівобережного гетьманатів проіснувала до 1712 р., а як політична автономія у межах Російської імперії вона функціонувала принаймі, до скасування гетьманського уряду в 1764 р.¹³ і зникла у другій половині XVIII ст. аж ніяк не завдяки "російсько-польським переговорам".

З іншого боку, Т. Яковлева вслід за польським істориком З. Вуйциком, все ж таки зуміла розкрити складний механізм російсько-польських переговорів другої половини 50 - 60-х років, які привели до Андрусова. Зокрема, на думку дослідниці, поведінка російських

дипломатів на двосторонніх переговорах поблизу Вільно була "прямим порушенням Переяславського договору 1654 р." (с.523). Проаналізовано переговори між Москвою і Польщею у 1664 р., коли росіяни, щоб не віддавати полякам Смоленськ, погодилися на повернення під владу Речі Посполитої не тільки Правобережної, але й Лівобережної України (с.549-553). Отже, бачимо, як всього через 10 років після Переяслава цар Олексій Михайлович на угоду власній дипломатії зраджував православним "братам"- українцям.

У цьому розділі також висвітлюються позиції гетьманських урядів Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького щодо цих міждержавних переговорів, водночас з'ясована проблема участі українських дипломатів як третьої сторони під час посольських комісій у 1656 та 1660 рр. та їхньої неучасті під час інших переговорів між Польщею та Росією.

Підводячи підсумок, Авторка пише, що ці обидві держави у той час "вважали за краще поділити непокірливих козаків, ніж боротися за союз з ними" (с.561). З огляду на це, принципово змінилося й зовнішнє становище України, для якої відтепер вже був неможливий союз з Москвою, чи, навпаки, з Варшавою заради використання однієї держави проти іншої.

У "*Висновках*" (с.573-574) до монографії відзначається, що в Гетьманщині у 1660 - 1666 рр. знайшли відображення всі ті процеси, які спостерігалися в попередній період і стали причинами початку "Руїни". Ще більше загострилася боротьба старшинських угруповань за владу, що призвела до "двогетьманства" і поділу Гетьманщини спочатку де-факто, а потім і де-юре. У цей час, на думку вченої, сягнула свого апогею соціальна напруженість.

Саме жорстка політика Москви стосовно Гетьманщини та її прагнення позбавити українських гетьманів реальної влади, на думку Авторки, спричинили до "Чуднівської катастрофи" 1660 р. А події під Чудновом, в свою чергу, спричинили до зміни у російській зовнішній політиці. Москва спочатку відмовляється від Правобережжя, а потім пропонує полякам і Лівобережну Україну. Обрання гетьманом І. Брюховецького і завершення мирних переговорів Речі Посполитої з Московською державою у 1667 р. відкривали для останньої можливість

піти шляхом обмеження автономії Гетьманщини, зазначає Т. Яковлева й продовжує: відмова царя від Правобережжя, а, отже, і від підтримки там визвольного руху, зумовила посилення "кримського" угруповання в середовищі козацької старшини. У результаті цього гетьман П. Дорошенко протягом 1668 р. контролював практично всю Гетьманщину, але втримати здобуту владу не зумів. Причиною цього став розкол Московю козацької еліти й укладення українсько-російських Глухівських статей 1669 р. "Мир царського уряду з Польщею і розкол України зв'язував гетьманам руки, робив їх більш поступливими і відкривав можливість для подальшої ліквідації Гетьманщини", - такими словами завершує своє дослідження російський історик.

У додатках до монографії вміщено дві таблиці, які розкривають участь козацької старшини у політичних подіях 1659 р. та порівнюють окремі положення Переяславсько-Московської угоди 1654 р., Переяславських і Жердівських статей 1659 р. та "статей Одинця" 1660 р. Також вміщено велику бібліографію використаних джерел та літератури. На жаль, у книзі відсутні іменний та географічний покажчики, що значно полегшило б її наукове опрацювання.

Висловимо критичні зауваження загального характеру. Насамперед, видається не зовсім зрозумілим анонс до монографії. Він є складовою і дуже важливою частиною кожної книги, з огляду на те, що саме з нього починається ознайомлення з нею. У анонсі до праці п. Яковлевої відзначається, що "шістдесяті роки XVII ст., зокрема період між Гадяцькою (хіба 1658, 1659 рр. стосуються 60-х років?! - *Реу.*) та Андрусівською угодами, і досі залишається лакуною в історичній науці. Це зумовлено багатьма суб'єктивними і об'єктивними причинами. М. С. Грушевський обірвав свою "Історію" саме на періоді Гадяцької угоди..." Зауважимо, що в українській історичній науці цей період - 1660 - 1667 рр. - висвітлюють монографічні дослідження М. Марченка, К. Стецюк, О. Апанович, Д. Дорошенка, В. Борисенка, В. Смолія, В. Степанкова, В. Горобця, Н. Савчук¹⁴, дисертації і окремі розвідки В. Герасимчука (Герасимчука), Ю. Мицика, М. Крикуна, В. Газіна та інш.¹⁵ У польській історіографії маємо праці З. Вуйцика, Я. Перденіі, В. Маєвського, А. Міроновича та інш.¹⁶, які не гірше вітчизняних науковців дослідили багато проблем історії України 60-х років XVII ст. Ще можемо назвати

книгу американського історика Бікфорда О'Браєна¹⁷, а також вказати на значний доробок (окрім опрацьованих дослідницею праць Г. Карпова і В. Ейнгорна) російських вчених М. Павліщева, І. Галактіонова і Г. Санина¹⁸, що торкаються багатьох аспектів тогочасної української історії.

Таким чином, говорити про "заповнення лакуни" щодо цього хронологічного проміжку історії України не припадає. Як бачимо справу М. Грушевського (sic! - задовго до нього ще М. Костомаров, який був знаним істориком "Руїни", не "обривав Гадяцькою угодою" своїх досліджень) продовжили багато українських та зарубіжних науковців.

Вже на першій сторінці своєї книги Автор говорить про те, що не буде давати оцінку таким термінам, як "визвольна війна", "возз'єднання України з Росією", "національна революція", вважаючи їх політизованими й відсилаючи читачів чомусь до дискусійних зауважень Н. Яковенко (стаття опублікована у 2000 році) й Г. Касьянова (1999). Заангажованість майже одіозного означення "возз'єднання України з Росією" не викликає заперечень, але дискусію з цього приводу розпочали не вищеназвані шановані нами вчені (останній взагалі не є істориком козацької доби), а Ю. Мицик, О. Апанович, В. Смолій, Я. Дашкевич, В. Степанков, В. Сергійчук та інш., ще починаючи від 1991 р. (набагато раніше це зробили представники зарубіжної україністики). Щоб не накликати на себе звинувачень у голослівності при характеристиці як "політизованих" широкоживаних у сучасній українській історіографії термінів "визвольна війна" і "національна революція", мабуть, треба було все ж таки розкрити авторське бачення їхнього наукового функціонування.

Авторка неодноразово звертається до такого відомого і перевіреного багатьма вченими методу - ставить собі певне запитання, а потім відповідає на нього. Однак у тих випадках, коли питається: "що ми знаємо про Брюховецького?" (с.142) чи "що нам відомо про Петра Дорошенка?" (с.168), потрібно, на наш погляд, було б зробити таке: 1) дати коротку, але вичерпну відповідь щодо висвітлення життєдіяльності цих українських гетьманів; 2) назвати хоча б основні наукові праці, присвячені названим історичним особам. Але ні першого, ні другого зроблено, на жаль, не було.

Та, незважаючи на це, зазначимо, що російська дослідниця Т. Яковлева виконала величезний обсяг науково-дослідницької роботи,

синтезувала доробок своїх попередників, доповнила його новознай-
деним джерельним матеріалом та на основі цього випрацювала окремі
теоретичні висновки щодо історії Української козацької держави й тим
самим зробила вагомий внесок до історіографії задекларованої проблеми.

II. До проблеми спорадичного відновлення терміну "Руїна" в українській та зарубіжній історіографіях

У одному із поважних словників української мови відзначається,
що слово "Руїна" - це: 1) залишки зруйнованої споруди, населеного пункту;
2) *перен., розм.*, немічна від старості або хвороби людина; 3) повний
розвал, розруха; 4) руйнування, знищення чого-небудь; 5) повне
розорення, занепад чого-небудь¹⁹. Очевидно, що вже від початку XVIII
ст. це слово стало ще й історичним терміном, який, незважаючи на його
певну усталеність у вітчизняній історіографічній традиції, беремо в лапки,
адже він все ж таки є авторським. У свій час його вживав на сторінках
своїєї праці історик-літописець Самійло Величко, який описуючи 1677
р. говорив про "...нещасливі *тогочасні українські події* з безперервним
воєнним вогнем, а до того - з чварами, незгодами, війнами, крово-
пролиттями і з крайньою *руїною*"²⁰. Більш ніж через століття цей термін
вдало відродив М. Костомаров, який вкладав у поняття "Руїна" такий
зміст: "Руїною називається в истории малороссийского края *время смут*,
потрясавших этот край во второй половине XVII века - преимущественно
с разделения гетманщины на два гетманства по двум сторонам
днепровского побережья. Этот период можно считать со второй половины
1663 по июль 1687 года, в управление трех утвержденных московскою
властью один за другим гетманов: Брюховецкого, Многогрешного и
Самойловича - до избрания, вместо последнего, в гетманы Мазепы.
"Руина" - не выдуманное; оно осталось в народном воспоминании,
особенно по отношению к *правобережной Украине, которая буквально
была обращена на "руину"*; лишившись своего народонаселения на
некоторое время, тамошний край превратился в совершенную пустыню
(виділ. - *Рец.*)"²¹. Очевидно, що XIX ст., яке було європейським "Віком
Романтизму" спонукало Костомарова (разом з німецькими, фран-
цузькими, англійськими та іншими істориками) до пошуку гучних
історичних метафор. Однією з перших таких знахідок було запро-

вадження у російській романтичній історіографії таких термінів як "Смутное время" чи "Смута"* . До цього активно залучився й М. Костомаров²², після чого швидко "добрався" й до українського минулого, реанімуючи народну назву революційних подій середини - другої половини XVII ст. й надаючи йому наукового "шарму" . Протягом XX ст. (за винятком 40-х - кінця 80-х рр. в СРСР, коли його обходили стороною, з огляду на розуміння "Руїни", як політичної руйнації Української держави - "цього не могло бути, адже цього не могло бути") він вживався тими чи іншими авторами і зараз став майже загальноприйнятим, особливо у науково-популярних працях з історії України.

Треба відзначити, що, за певних застережень окремих істориків, справжньої наукової дискусії навколо понятійного терміну "Руїна" ще не відбулося. Чи не єдиною спробою критично осмислити новотвір М. Костомарова стала невелика стаття О. Оглоблина за 1928 р. У ній, зокрема зазначалося, що *"блискучі малюнки Костомарова й досі заступають глибшу аналізу тогочасних процесів і подій... Через специфічні особливості доби - адже-ж і названо її Руїна - змішувано до купи різноманітні течії й настрої, різні угруповання, різні особи. У цьому історіографічному хаосі гинули надзвичайно важливі моменти (виділ. Авт.)"*²³. Отже, вже Оглоблин відзначав надзвичайну поліфункціональність цього терміну, який сприяв виникненню "хаосу", що заважав ґрунтовним науковим дослідженням.

Розвиваючи влучні спостереження видатного українського вченого і полемізуючи з окремими положеннями Т. Яковлевої, хочемо обговорити питання правомірності вживання в історичній україністиці терміну "Руїна" як такого, що на думку окремих істориків, означає певний період існування Української козацької держави ("Війська Запорозького", "Гетьманщини", "Українського гетьманату") у кінці 50-х - 80-х рр. XVII ст. Вважаємо, що цей історичний термін не вповні висвітлює складні процеси політичного, економічного, соціального, а також культурного та духовного життя українців у другій половині XVII ст.

---

* На відміну від того, що термін "Руїна" в українській історичній науці майже не викликав обговорення, навколо означення "Смута" у російській історіографії довгий час відбувається "перманентна" дискусія. Її огляд див.: Скрынников Р.Г. Россия в начале XVII в. "Смута". - Москва, 1988. - С.3-5

Але насамперед з'ясуємо, який зміст у поняття "Руїна" вкладає п. Яковлева? Тут треба відзначити певну еволюцію у авторському розумінні, яка відбулася від часу написання першої книги у 1998 р. У ній говорилося про те, що це - період, який "розпочався в Україні внаслідок *соціальних розрухів* (Хмельниччина, іноземні вторгнення, багаторічна війна). В *соціально-політичній* сфері Руїна проявлялася в загостренні боротьби за владу, накопиченні внутрішніх проблем і *соціальної* напруженості. Громадянська війна, калейдоскопічна зміна гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішньоукраїнські справи - все це характерні риси періоду"²⁴. Отже, на першому плані - соціальні причини. А у другій книзі на с.4-5 маємо таке пояснення "Руїни": насамперед, вона означає "період *політичної кризи* Гетьманщини, що призвів до її остаточного послаблення і перетворення на урізану автономію" (тут вже на першому місці "політика"!), а вже потім називаються інші причини - "загострення боротьби за владу, внутрішнє безладдя і соціальна напруженість". Характерними рисами цього періоду Авторка знову ж таки називає "громадянські війни, часті зміни гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішні українські справи" й уточнює, що "гетьмани шукали союзу з іноземними державами насамперед не для захисту від зовнішнього ворога, а для збереження власної влади у боротьбі з опозицією і анархорадикалами ". Хронологічно період "Руїни" розпочинається у 1658 р. ("гетьманство І. Виговського") й закінчується 1687 р., оскільки, як вважає Т. Яковлева, гетьманство Мазепи стало вже наступним етапом в історії України.

Історики В. Смолій та В. Степанков у своїй книзі про національну революцію в Україні, поряд з негативними, відзначають і позитивні наслідки тогочасних подій. Зокрема, вони говорять про: 1) створення національної держави, частина якої у формі Лівобережного гетьманства проіснувала на правах автономії у складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.; 2) появу національної державної ідеї; 3) формування нової політичної еліти; 4) розвиток національної самосвідомості, зокрема ідеології елітарного націоналізму; 5) закріплення за витвореною державою назви "Україна" й започаткування зміни назви "руський народ" на означення "український народ"; 6) що протягом тривалого часу після завершення революції 1648-1676 рр. козаки, селяни й міщани

Лівобережної України користувалися плодами її соціально-економічних завоювань; 7) розвиток освіти, мови, літератури, літописання, усної народної творчості тощо²⁵. Чи можна усе перераховане відомими українськими вченими поєднати зі словом "Руїна"? Мабуть, що не зовсім.

Тепер, зважаючи на те, що п. Яковлева говорить про а) політичний (у внутрішньому та зовнішньому вимірах) та б) соціально-економічний характер "Руїни", висловимо певні міркування. Не заперечуючи щодо "послаблення і перетворення на урізану автономію" утвореної Б. Хмельницьким Української козацької держави та розподіл її на правобережний і лівобережний гетьманати, спробуємо дати, можливо, й дещо суб'єктивні, відповіді на ряд питань.

1. *"Руїна" як період політичної кризи Гетьманщини - особливість української історії чи типовий прояв політичної боротьби за владу під час становлення новоствореної держави?*

Як вже зазначалося, "Руїна" у визначенні п. Яковлевої є насамперед політичною кризою ранньомодерної Української держави - Гетьманщини. У такому разі, чи не краще було б назвати книгу "Політична криза Гетьманщини", або ж, насамкінець, - "Політична руїна/руйнація Гетьманщини". Адже опосередковано назва рецензованої монографії (з огляду на її "масовий" наклад) певним чином сприяє формуванню викривленої історичної свідомості сучасних громадян України. Складається враження, що винесене у заголовок слово "Руїна", з огляду на його поліфункціональність, окрім державно-політичної, стосується й інших сфер життя тогочасного українського суспільства - економіки, соціальних відносин, культури тощо.

Але повернімося до політичних проблем, які виникли в Україні у 50 - 80-х рр. XVII ст. Російська дослідниця, на нашу думку, все ж таки дарма не хоче визнавати "революційності" подій, що відбувалися у той час. Такими їх бачили М. Грушевський, В. Липинський, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, М. Покровський, М. Барг, В. Борисенко, В. Смолій, В. Степанков, В. Серчик, Н. Яковенко, В. Горобець та інші. Останній, наприклад, зсилаючись на доробок багатьох вчених (в т.ч. і зарубіжних) відзначав, що більшість фахівців з теорії революцій є більш-менш однотайними у вичлененні головних ознак революційних зрушень. Отже, це: 1) розвал держави; 2) боротьба між претендентами за центральну владу (підкр. - *Авт.*); 3) заснування нових інституцій²⁶.

Перше означення, мабуть, не буде викликати заперечень, адже Річ Посполита на середину 50-х років означеного століття позбулася значної частини своїх "руських" воєводств. Друге положення, власне, й розкриває п. Яковлева у своєму ґрунтовному науковому доробку. Тут треба зауважити, що кожній боротьбі (в т.ч. і політичній) притаманні певні руйнівницькі елементи. Та чи потрібно у даному випадку вживати такий термін, як "Руїна"? Адже майже кожна новостворена у різний історичний період світова держава під час свого становлення переживала етап внутрішньополітичної боротьби (який досить часто мав і зовнішньополітичне "забарвлення"). У нашому випадку держава "Гетьманщина", яка була створена у 1648-1651 рр., протягом наступних кількох десятиліть переживала період нормального (!) державно-політичного становлення. Відносно третього означення, яке свідчить, що у середині XVII ст. в Україні відбулася справжня революція, то, важко заперечувати, що тоді були засновані такі нові інституції (у широкому розумінні), як "Українська держава", "гетьманська влада", "козацьке судочинство", "козацький стан", "модель соціально-економічних відносин", "військово-адміністративний устрій", "податкова і митна системи" тощо. Чи зникли вони під час "Руїни"? Чи зазнали вони кардинальних змін протягом 1658 - 1687 рр.? Так, Українська держава була розколота на два гетьманства, але, принаймі, до 1676 р. можна говорити про її поліцентричність, а у 1704 - 1708 рр. вона знову була об'єднана. На правах васальнозалежної держави лівобережна частина Гетьманщини проіснувала до 1708 р., а з того часу і до 1764 р. - у вигляді політичної державної автономії у складі Російської імперії. Однак при цьому була збережена більшість утворених під час революційних подій інституцій, які, хоч і зазнали певної трансформації (а в окремих випадках навіть своєрідної модернізації), але ж не зникли під час 50 - 80-х років XVII ст.! То для чого ж називати цей період "Руїною", що, на нашу думку, передбачає розуміння завершеного процесу - остаточної руйнації й зникнення існуючих перед тим інституцій? Сподіваємося, що отримаємо відповідь на це запитання.

2. Чи можна говорити про "Руїну" в зовнішньополітичних відносинах козацької держави?

Щоб вияснити цей важливий аспект проблеми застосуємо метод порівняльного (чи то пак - компаративного) аналізу. З огляду на становлення зовнішньої політики Гетьманщини особливо цінним для нас є "український погляд" у бік Південно-Східної Європи, а саме - на політичні відносини між господарями Молдавії, з одного боку, й монархами Османської імперії, Польського та Угорського королівств, Московського царства - з іншого. Адже історія цих міждержавних стосунків у площині еволюції політики полівасалітетної підлеглості й частой заміни протекторів є чи не найбільш аналогічною ситуації, в якій перебувала Україна з постанням козацької держави в другій половині XVII ст. (як відомо, вона також перебувала у силовому полі декількох монархічних держав - Польщі, Росії, Туреччини і, в окремі періоди, Швеції). А тому зупинимось на їхньому висвітленні детальніше, зосередивши увагу на ключових моментах, що виникали у зовнішній політиці Молдавського князівства у зв'язку з його міжнародно-правовим статусом.

У 1372 р. молдавський господар Лацку визнав васальну залежність від угорського короля Лайоша I. Однак через півтора десятиліття інший правитель Молдавії Петро Мушат як васал склав присягу вже польському королеві. Згідно з даними джерел і твердженнями істориків, під дію цієї присяги підпадав не лише тогочасний і майбутній "воєвода молдавський", але також "народ і земля" країни ("*gentem atque terram*"), фортеці й інші володіння ("*ceteraque dominia*")²⁷. Бояри, які перед тим обирали П. Мушата, також присягали й поручалися перед королем Польщі за свого правителя не лише від свого імені, але й "усіх других земель" ("*et alioram omnium terrigenarum terrae*") Молдавії. Однією з головних причин такого кроку молдавського воєводи, як стверджує Л. Семенова, було його прагнення забезпечити північні та північно-східні кордони князівства від можливого ворожого нападу колишнього протектора²⁸. У 1393 р. польському королеві Владиславу Ягайлу присягнув черговий господар Роман I, а в 1404 р. королівським васалом визнав себе Олександр Добрий. Вони також присягали Короні Польській від імені усіх жителів Молдавії. У 1433 р. Владислав Ягайло видав універсал, який підтверджував його сюзеренітет над тогочасним молдавським господарем, а також всі сюзеренно-васальні договори, укладені між Польщею

і Молдавією, починаючи з 1387 р. З 1456 р. господар П. Арон став васалом польського короля Казимира, проте одночасно сплачував данину султану Мегмеду II. Гарадж Молдавії цього року становив 2 000 дукатів, але за неповні два століття він збільшується і в 1593 р. становить 65 000 дукатів²⁹. Таким чином, з цього часу можна говорити про започаткування польсько-турецького кондомініума над Молдавським князівством.

Продовжувачем політики молдавського полівасалітету став наступник П. Арона господар Штефан III (Стефан Великий), який правив з 1457 до 1504 р. Вибираючи між угорською і польською зверхністю, він у 1459 р. надав перевагу останній, що було спричинене більшою свободою політичного маневру для правителя Молдавії. Адже польський король у той час був зайнятий суперництвом з Московською державою. Водночас цей молдавський господар сплачував данину турецькому султану, а, отже, був його ленним васалом. Лише у 1473 р. Молдавське князівство припинило посилати гроші до Стамбула. Через два роки, 12 липня 1475 р., господар Штефан III оголосив себе підданим угорського короля Матвія, а 8 вересня того ж року признав сюзеренітет польського короля Казимира. Такі дії молдавського правителя були спричинені нічим іншим, як загрозою окупації князівства турецькими військами. Окрім того, згідно з дослідженнями російського історика І. Грекова, Штефан III свідомо здійснював тактику лавірування між Туреччиною, Угорщиною і Польщею і тим самим забезпечував "збереження самостійності свого князівства"³⁰.

1485 р. молдавський господар підтвердив свій васалітет перед польським королем, а 1489 р. склав присягу новому угорському королю Матяшу Корвіну. Однак це так і не убезпечило Молдавське князівство від загрози турецької експансії - у 1495 р. за спиною Штефана III Османська імперія уклала договір з Угорським королівством про визнання її сюзеренітету над усіма дунайськими князівствами. З огляду на це, частина молдавських бояр схиляється на бік Порту і визнає зверхність турецького султана. Відповіддю господаря Молдавії стало укладення в 1499 р. антитурецького союзу з Короною Польською та Великим князівством Литовським, а також Угорським королівством, яке відмовилося від своїх попередніх зобов'язань перед Портою.

Протягом XVI ст. Молдавське князівство продовжувало бути державою, де перехрещувалися інтереси багатьох країн - Османської

імперії, Корони Польської, Угорського королівства, Священної Римської імперії, Апостольської столиці, Великого князівства Литовського. З середини цього століття свою політику щодо Молдавії почало формувати й українське козацтво³¹.

Господарі, які досить часто змінювалися, продовжували політику полівасалітетної підлеглості й часто змінювали своїх зверхників, зважаючи на конкретну військово-політичну ситуацію в регіоні. Але з часом це придунайське князівство все більше й більше втягувалося у сферу впливу могутньої на той час Порти. З 1520-х рр. султани вже починають затверджувати господарів Молдавського князівства, які вибиралися місцевими боярами. Господарі були зобов'язані посилати до Стамбула своїх синів чи рідних як заручників. У другій половині XVI ст. право затвердження чергового господаря перетворюється в систему їхнього прямого призначення султаном без ради з молдавським боярством. Щоб зайняти господарський престол, претендентові необхідно було сплатити велику грошову суму до скарбниці султана. Також щорічно він мав сплачувати данину, яка, наприклад, у 1524 р. становила 14 тис. дукатів. Окрім щорічного хараджу, Молдавія (так само, як і Волощина) мала відправляти до Туреччини ще і надзвичайну грошову данину ("*tributum extraordinarium*"). Однією з найбільших повинностей молдавських і волоських господарів були офіційні й неофіційні подарунки ("пешкеш"), які в грошовому чи натуральному вигляді підносилися султану й багатьом турецьким урядовцям. Разом з тим, султанами допускалася певна самостійність князівства в його зовнішній політиці. Рівень цієї самостійності визначався міжнародними планами Османської імперії того чи іншого періоду. Дозволена Портою свобода зовнішньо-політичної діяльності спричиняла в самому князівстві прагнення спочатку до збереження незалежності, а потім до її відновлення. "Підкорені християнські народи не прийняли іслам і не асимілювалися з турками... Ці народи почали домагатися відокремлення від турок"³², - писав з огляду на це турецький історик А. Ніязі.

Очевидно, саме тому в XVII ст. васальні права молдавських господарів значно обмежуються, а їхні обов'язки щодо свого, вже майже постійного сюзерена - турецького султана - збільшуються. Історик-літописець Д. Кантемір зазначав, що, починаючи з 30-х рр. цього століття,

у правителів Молдавського князівства відібрали право "оголошення війни та миру" й укладення договорів з іноземними державами³³. На знак вдячності за своє призначення (султан віддавав господарю Молдавію в управління "як винагороду" за його вірність і відданість імперії) новий правитель князівства був зобов'язаний: 1) вірно й правдиво служити султану; 2) підкорятися його наказам; 3) захищати підданих султана; 4) спостерігати за тим, що відбувається в таборі ворогів і присилати відомості про них; 5) мати з султаном спільних ворогів і друзів; 6) бути задоволеним тими прибутками, які одержує; 7) нічого насильно не вимагати у своїх підданих; 8) посилати султану данину й подарунки у визначений термін³⁴. Призначений господар отримував з рук султана ознаки князівської влади (бунчук, санджак, кафтан, булаву, тощо) і відправлявся до Молдавії, куди його супроводжував султанський урядовець. Після прибуття останній зачитував перед місцевими боярами фірман падишаха, в якому говорилося: "...Вам же повеліваємо бути у всьому помірними і послушними йому (господарю. - *Т. Ч.*), виконувати належно і без затримки все, що від вас вимагатиметься, згідно з нашими наказами"³⁵. Таким чином, зважаючи на вищевикладене, Д. Кантемір дійшов висновку, що у цей час найвище право верховної влади перейшло від господарів до султана. Хоча в турецькому фірмані, який був захоплений і спалений Яном III Собеським під час молдавського походу польської армії у 1686 р., зазначалося: "Молдавія добровільно, ніким не силувана, запропонувала свою покірність османському імператору і за це... нічого іншого від князя (молдавського. - *Т. Ч.*) не вимагається, окрім як щоденної присилки через вірних бояр до Високої Порти чотирьох тисяч золотих"³⁶. А, отже, категорично говорити про передачу суверенних прав від господаря до султана в цьому випадку не можна.

Однак такий стан взаємовідносин між Османською імперією та Молдавським господарством не означав, що серед боярської еліти не виникало інших планів щодо зовнішньополітичної орієнтації своєї країни. У середовищі правлячої верхівки в цей період виникає два угруповання - "протурецьке" і "прохристиянське". Представники першого продовжували підтримувати вже "традиційне" османське зверхництво. Друге - виношувало проекти повернення до польського союзерентету або ж планувало для себе інших протекторів - Московську державу чи Габсбургську монархію.

Проекти договорів васального підданства московському царю та польському королю виникали серед молдавського боярства у 1654, 1656, 1673 та 1684 рр. Австрійському імператору молдавани хотіли піддатися у 1690 р. Оцінюючи їхню правову основу, П. Советов стверджував, що проекти, надані Росії в 1656 р. та Польщі в 1684 р., "вирішували питання на користь сеньйоріально-вотчинних відносин власності", а проект договору 1673 р., наданий господарем Ш. Петричейку королю Речі Посполитої Михайлу Корибуту, "зберігав перевагу феодално-державних приватних відносин"³⁷. Отже, молдавсько-російський і молдавсько-польський договори, так само як молдавсько-австрійський договір, передбачали сюзеренно-васальні стосунки між монаршою владою та правителями Молдавського князівства.

Крім того, під час походів польської армії до Молдавії у 1686 та 1691 рр. король Речі Посполитої також намагався привести місцеве населення до визнання його протекції. Але після завершення військової операції 1686 р. Ян III Собеський відзначив "непостійну вірність" молдаван, які "всі свої обіти і на святому Євангелії вчинені присяги скоро відкинули..."³⁸. В універсалі, зверненому до господаря і всіх станів князівства під час походу 1691 р., польський король нагадував молдаванам про те, що він є їхнім законним сюзереном ("*panom didycznym*"), і обіцяв звільнити їх від турецького рабства й зберегти всі старовинні "права та вольності"³⁹. Проте, як засвідчував очевидець тих подій венеціанський резидент Альберт (жовтень 1691 р.), поляки так і не знайшли спільної мови з молдавськими боярами. Очевидно, що однією з причин цього була відмова Речі Посполитої у військовій допомозі князівству в 1689-1690 рр., коли Молдавії загрожувало вторгнення габсбургських військ.

Не чекаючи на допомогу від Польщі й Туреччини, лідери "прохристиянського" (К. Кантемір) і "протурецького" (М. Костін) боярських угруповань таємно один від одного розпочали переговори з представниками австрійського командування. Невдовзі вони об'єднуються перед загрозою окупації своєї країни і підписують невігідний для себе (австрійці встановили більшу, ніж турки, данину) договір про васальну підлеглисть Габсбургській династії. Однак щойно, у зв'язку із зміною міжнародної ситуації, проблема вторгнення імперських військ відпала, господар М. Костін відмовився визнавати умови укладеного раніше договору. Ще

два десятиліття Молдавське князівство перебувало під турецьким протекторатом, але як тільки виникла змога відмовитися від нього, господарі скористалися цим шансом. 13 квітня 1711 р. правитель Молдавії Д. Кантемір укладає васальнозалежний договір з російським царем Петром I, який також не був довговічним...

Майже чотири століття господарі Молдавського князівства, зважаючи на суперництво сильніших держав (Османської імперії, Угорського королівства, Корони Польської та Московської держави), були вимушені переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного сюзерена на користь іншого. Інколи господарі визнавали васальну залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу.

Досліджуючи у контексті міжнародних відносин країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи основні аспекти зовнішньої політики Українського гетьманату, можемо відзначити факт визнання правителями козацької держави одночасної підлеглості кільком сусіднім монархічним володарям та постійної зміни зовнішньополітичної орієнтації. Так, гетьман Б. Хмельницький протягом 1654-1657 рр. перебував у номінальній васальній залежності від московського царя й турецького султана та хотів здобути трансільванський і шведський сюзеренітет. І. Виговський у 1658 р. спочатку підкорявся московському цареві й шведському королеві, а потім перейшов під протекторат польського короля й одночасно шукав захисту в австрійського імператора. Гетьман Ю. Хмельницький був у московській залежності, яку в 1660 р. обміняв на польську протекцію, після чого хотів здобути захист турецького султана. І. Брюховецький, який розпочав у 1663 р. з російської протекції, закінчив 1668 р. бажанням прийняти зверхність Османської імперії. П. Дорошенко протягом 1669 - 1676 р. визнавав себе підлеглим щодо польського короля і турецького султана й завершив московською протекцією. Гетьман І. Мазепа довгий час перебував під скіпетром російських монархів (1687-1708), а потім польського та шведського королів. Його наступник П. Орлик визнавав зверхність шведського короля і турецького султана. Витоки такої поведінки основних творців міжнародної політики гетьманату слід шукати у практиці міждержавних стосунків даного регіону Європи.

Більше ніж півстоліття українські правителі були вимушені проводити політику лавірування між володарами Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Османської імперії, Шведського королівства та відмовлятися від одного протектора-сюзерена на користь іншого. Тим самим забезпечувалася міжнародно-правова легітимність ранньомодерної Української держави. Інколи гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу від інкорпорації до інших державних утворень. Очевидно, при уважному розгляді зовнішньополітичної моделі Українського гетьманату протягом другої половини XVII - початку XVIII ст. можна відзначити, що вона полягала у дотриманні політики полівасалітетної підлеглих по відношенню до регіонально наближених династичних та станово-представницьких дворів і ставила за мету набуття більшої незалежності від системи монархічної влади у тогочасній Європі⁴⁰.

Отже, на переломі середньовіччя та ранньомодерного часу формується традиція полівасалітетної залежності правителів слабших і менших держав - Молдавії, а також Волощини, Трансільванії, Пруссії, ряду балканських країн, які, з огляду на неможливість відстояти свою незалежність та бажання утримати владу над підлеглими територіями, шукали для себе серед більш могутніх династичних володарів надійних захисників. Подібною до цього міжнародного процесу складалася ситуація у зв'язку з появою в середині XVII ст. на теренах Центрально-Східної Європи Українського гетьманату - нового державно-політичного утворення на чолі з гетьманом, яке претендувало на певний міжнародний статус.

Таким чином, якщо керуватися аргументами Т. Яковлевої, то відносно історії Молдавського князівства кінця XIV - початку XVIII ст. (а також минулого багатьох інших країн) треба було б також вживати термін "Руїна". Але чи є це правомірним і чи погодилися б з таким історичним новотвором відносно минулого своєї держави, наприклад, молдавські та румунські історики? Очевидно треба говорити про боротьбу за утвердження Молдавської чи, у нашому випадку, Української держави в міжнародних відносинах того часу, а не відроджувати застарілий (хоча й певною мірою революційно-романтичний як на середину XIX ст.) історичний термін.

3. Чи відбулася "Руїна" соціально-економічних відносин у Гетьманщині?

Зупинимося на характеристиці економічних перетворень у Гетьманщині. Згадувані вище історики В. Смолій та В. Степанков в одному з параграфів своєї монографії під назвою "Головні ознаки політичного та соціально-економічного життя козацької України кінця 50-х - середини 70-х рр. XVII ст." стверджують, що під час революційних подій була створена нова модель соціально-економічних відносин, яка, головним чином, полягала у започаткуванні нового типу козацького господарства. Козаки вели типове фермерське господарство, не підлягали військовому скарбу й не сплачували податків. Окрім того, у козацькій Україні селяни й держава виступали співвласниками землі. Мешканці вільних військових сіл (в окремих полках Лівобережжя в них проживало до 80% усіх селян) могли продавати, дарувати, закладати, передавати у спадок землю. Поза індивідуальним землеволодінням селян, козаків і міщан існувало також обштинне й сябринне. Вільна праця вільних людей на власних землях виявилася значно продуктивнішою за працю кріпаків чи феодално-залежних селян. Зрозуміло, що в умовах майже постійних війн у 60-70-х рр. економічне життя в Україні (більше на Правобережжі) занепадає. Але, навіть у цьому випадку, зазначають дослідники, українці з вражаючою самовідданістю відбудовували поселення, обробляли землі, розводили сади, займалися тваринництвом, торгівлею. Разом з тим, з припиненням військових дій на Лівобережжі спостерігалось піднесення економіки: у старшинських і монастирських господарствах вирощували багато зерна; розширювалися посіви під технічні культури; розвивалися торгівля і тваринництво; товарного характеру набувало садівництво й городництво; у господарствах старшин і заможних козаків, частково монастирів використовувалася наймана праця. Позитивні зрушення відбувалися у розвитку міст Лівобережної України, де помітного розвитку набули ремесла, які поступово перетворювалися у дрібнотоварне виробництво⁴¹. Науковий доробок інших українських істориків, зокрема, В. Романовського, В. Борисенка та О. Гуржія, також засвідчує не зовсім "руїнний" характер економічних відносин в Україні другої половини XVII ст.

Таким чином, незважаючи на існування багатьох негативних й справді руйнівних явищ (а їх, можливо, було не менше, ніж позитивних),

все ж таки важко, на наш погляд, пов'язати вищеназвані факти розвитку економічного життя Гетьманщини з означенням "Руїна".

4. Коли російський історик розпочинає та завершує українську "Руїну"?

Якщо все ж таки прийняти термін "Руїна", то все одно його слабким місцем виглядають хронологічні межі. Згідно з "класичним" визначенням М. Костомарова, це - 1663-1687 рр. Авторка рецензованої книги зупиняється на характеристиці проміжку з 1658 до 1687 р. Мабуть, що розпочинати "Руїну" гетьманством І. Виговського найзручніше - саме тоді розпочалася громадянська війна та, як пише Т. Яковлева, "Москва висунула свого ставленика І. Безпалого і таким чином вперше виникло два гетьманства" (с.4). Але й тут виникають запитання. Чи припинилася "Руїна" із закінченням громадянської війни? Та й чи можна говорити про легітимне й справжнє "гетьманство" Безпалого, яке досить швидко було подолане І. Виговським?

Якби "Руїна" завершилася у 1687 рр., то як у такому разі сприймати період після цього? Логічно було б припустити, що після цього року ситуація в Україні мала розгортатися у двох взаємозаперечуючих напрямках: 1) остаточна руйнація, тобто зникнення або ж ліквідація Гетьманщини, однак козацька держава продовжувала існувати й далі протягом довгого часу; 2) подолання усіх наслідків "Руїни" - політичної кризи, розподілу України, припинення військових дій, різних соціальних негараздів тощо - але й цього, за певним винятком, не відбулося. Твердження Авторки про те, що гетьманування Мазепи є "наступним етапом" в історії України й тим самим не може продовжувати "Руїни", не витримує критики. Адже відомо, що, принаймі, до 1704 р. лівобережний гетьман І. Мазепа ревно дотримувався політики свого попередника І. Самойловича (роки гетьманування: 1672-1687) у всіх сферах державного життя. Як дослідив Л. Мельник вже від часу початку правління Д. Ігнатовича-Многогрішного у 1669 р. розпочався період політичної стабілізації у Лівобережній Україні⁴². Якщо ж прийняти термін "Руїна" як означення головним чином розколу/розподілу козацької України на два гетьманства, то як тоді оцінювати її тимчасове об'єднання у 1668 р. під булавою П. Дорошенка та у 1674 р. на чолі з І.Самойловичем, а також той факт, що протягом 1687-1704 рр. вона продовжувала бути розділеною?

***

Ще одним аргументом щодо не зовсім наукового функціонування терміну "Руїна" є його постійне різночитання (хоча понятійний апарат у кожній галузі науки, в т.ч. і в історичній, має бути уніфікований) в багатьох виданнях енциклопедичного та довідкового характеру, що, як відомо, певним чином узагальнюють різноманітні дослідження з цієї проблематики. У "Малому словнику історії України" (К., 1997) читаємо, що "Руїна - історіографічна назва трагічного занепаду Української козацької держави у другій половині XVII ст. й страхітливого спустошення Правобережної України". В "Довіднику з історії України" (Т.3, К., 1999) зустрічаємо таке означення: "Руїна - період історії України кінця XVII ст., що відзначався розпадом української державності і загальним занепадом". А у книзі "Енциклопедия жизни и творчества М. И. Костомарова (1817 - 1885)" (К., 2001) пишуть, що "Руина - термин для обозначения периода упадка Украины-Гетманщины во второй половине XVII века, после смерти Б.Хмельницкого...". Видання "Українське козацтво. Мала енциклопедія" (К. - Запоріжжя, 2002) говорить про "Руїну" як "...період в історії України (60-70-ті рр. XVII ст.), характерними для якого були ослаблення Української держави, драматична боротьба старшинських угруповань за гетьманську булаву, втручання сусідніх потужних держав в українські справи задля досягнення власних загарбницьких планів, занепад визвольних ідей". Погодьтеся, що всі ці визначення, які, до речі, написані поважними істориками різняться між собою, і не лише у зазначенні хронологічних меж.

Мабуть, розуміючи певну невизначеність терміну "Руїна", окремі сучасні науковці в своїх останніх дослідженнях намагаються обходити його. Так, наприклад В. Горобець відзначає, що назва "Руїна" не така вже й бездоганна та коректна з наукової точки зору⁴³. В.Смолій та В. Степанков у власних працях більше говорять про "руйнацію", "руйнівний характер", але характеризують період кінця 40-х - середини 70-х років (отже, зокрема, і ті десятиліття, які начебто входять до "Руїни") як Українську національну революцію. З іншого боку, В. Газін розглядає "Руїну" як період, хронологічні рамки якого охоплюють час з 1658 р., коли за правління І. Виговського в козацькій Україні спалахнула громадянська війна, і до 1676 р. - часу ліквідації українських державних інституцій на Правобережжі⁴⁴.

А тому хотілося, щоб російський історик Т.Яковлева (яка, незважаючи на вищевикладені критичні зауваження, опублікувала ґрунтовну й самостійну наукову працю), а, можливо, й інші науковці, висловили свої міркування щодо започаткованої дискусії навколо цього та інших історичних термінів, які вживаються в українській історіографії.

- ¹ Степанков В.С., Чухліб Т.В. Тетяна Яковлева про початок Руїни // Україна в минулому. - Вип. VI. - Львів, 1994. - С. 184 - 192.
- ² Болгарова М.Ю. Рецензія на монографію Т.Яковлевої "Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни" // Наукові записки. - К., 1999. - Т. 14. - С. 115 - 117; Горобець В.М., Чухліб Т.В. Історія української Руїни очима російського історика (рецензія на монографію Т.Яковлевої "Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни" // Там же. - С. 118 - 123.
- ³ Горобець В. Немає пророка у своїй вітчизні. А в чужій? (Історія української Руїни в інтерпретації російської дослідниці) // Український гуманітарний огляд (далі - УГО). - 1999. - Вип. 2. - С. 46 - 65; Яковлева Т. Пророки и третейские судьи (Відповідь на рецензію Віктора Горобця) // Там само. - Вип. 5. - К., 2001, Горобець В. Платон мені друг. І це найдорожче?... // Там само.
- ⁴ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659 - 1667 рр.) / Пер. з рос. Л.Білик. - К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2003. - 644 с.
- ⁵ Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новішій літературі. Критичні замітки // Україна. - К., 1917. - Кн. 3/4. - С. 102; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII - XVIII віках. - Варшава, 1934. - С. 43; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. - Нью-Йорк; Торонто. - 1954. - С. 59
- ⁶ Див. наприклад: Горобець В. Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Б.Хмельницького) // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. - К., 1995. - С. 84; Чухліб Т. Проблема ратифікації Переяславсько-Московських домовленостей 1654 року // Переяславська рада 1654 року (Історіографія і дослідження). - К., 2003. - С. 764 - 766; та ін.
- ⁷ Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII - XVIII ст.: проблема державотворення. - К., 1993
- ⁸ Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. - Т. II. - Прага, 1939. - С. 30-41; Його ж. Початок гетьманування П. Дорошенка (1665-1666) // Там само. - Т. III. - Прага, 1942. - С. 17-35; Majewski W. Opara Stefan // Polski Słownik Biograficzny. - Т. XXIV. - Warszawa, 1979. - S. 113-114.
- ⁹ Див., наприклад: Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. - Львів, 1996; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. - К., 1997; Горобець В. Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. - Ч. 1. - Одеса; Київ; Львів, 1999. - С. 181-188; Його ж. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика

- другої половини 1655 р. в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна у Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII ст. - К., 2000. - С.245-271; Смолій В.А., Степанков В.С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657 - XVIII ст.) // Нариси з історії дипломатії України . - К., 2001. - С. 163-207; та ін.
- ¹⁰ Див., наприклад: Чухліб Т. Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 р. та проблема територіального поділу Української держави у 60-70-х рр. XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. - К., 1995. - 28-42; Його ж. Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656-1667) // Богдан Хмельницький та його доба. - К., 1996. - С.90-97; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. - К., 2001; Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 - поч. 1663 рр.). - Кам'янець-Подільський, 2001 та ін.
- ¹¹ Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714). - Москва, 1990
- ¹² Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). - Вип.3. - К., 2003. - С.193-206
- ¹³ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. - К., 1996
- ¹⁴ Марченко М.І. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654-1664 рр.). - К., 1941; Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х - 70-х рр. XVII ст. - К., 1960; Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії у 50-70-х роках XVII ст. - К., 1961; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. - Нью-Йорк, 1985; Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України і другій половині XVII ст. - К., 1986; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654-1665. - К., 2001; Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 - поч. 1663 рр.). - Кам'янець-Подільський, 2001.
- ¹⁵ Гарасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // ЗНТШ. - Львів, 1912. - Т.СХ. - С.31-54; Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. - К., 1994. - С.237-252; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // Україна Модерна. - № 2-3. - Львів, 1999. - С.311-349; Газін В.В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663-1665 рр.). Автор. дис... канд. іст. наук. - К., 2001; Горобець В. Чи мала шанси весна 1661 р. стати "термідором" Української революції? // Соціум. Альманах соціальної історії. - Вип.2. - К., 2002. - С.155-170.
- ¹⁶ Wójcik Z. Ukraina w latach 1660-1663. Przyczynek do dziejów moznowładczej polityki (maszynopis pracy doktorskiej). - Warszawa, 1949; Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza. - Warszawa, 1959; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. - Kraków, 2000; Majewski W. Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec - grudzien)

- // SMHW. - Т. XVIII. - Cz. II. - Warszawa, 1972. - S. 147-199; Mironowicz A. Prawoslawie i unia za panowania Jana Kazimierza. - Bialostok, 1997.
- ¹⁷ Bickford O'Brien, C. Muscovy and the Ukraine from the Pereyaslavl Agreement to the Truce of Andrusove 1654 - 1667. - Berkeley and Los Angeles, 1963.
- ¹⁸ Павлицев Н.И. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. - Т. 2.-3. - Санкт-Петербург, 1876-1878; Галактионов И.В. Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник. - Вып.3. - Саратов, 1985. - С.41-59; Санин Г.А. Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже 60-х - 70-х гг.XVII в. Автореф. дис... канд. ист. наук. - Москва, 1970; Санин Г.А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. - 1970. - № 1. - С. 128-136.
- ¹⁹ Словник української мови: в 11 томах. - Т. 8. - К., 1977. - С. 897
- ²⁰ Величко С. Літопис. - Т.2. - К., 1991. - С.212
- ²¹ Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. - Кн.6. - Т.XV: Руина. Гетьманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича. - Санкт-Петербург, 1905. - С.5
- ²² Костомаров Н.И. Смутное время Московского государства в начале XVII в. // Исторические монографии и исследования. - Кн.2. - Москва, 1904. - С.280, 637-638; Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. - К., 1989. - С.593-594.
- ²³ Оглоблин О.П. До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - Кн. XVI. - К., 1928. - С. 200
- ²⁴ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. - К., 1998. - С.6-7
- ²⁵ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999. - С.338-339.
- ²⁶ Горобець В. Еліта козацької України. - С.9. Див. також: Голдстоун Дж. Революції теорії // Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. Переклад з англ. - К., 2000. - С.326-330.
- ²⁷ Costăchescu M. Documente moldovenesti inainte de Steban cel Mare. - Vol. II. - Bucurecti, 1959. - P. 599; Параска П.Ф. Территориальное становление Молдавского феодального государства во второй половине XIV в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.) - Кишинев, 1980. - С. 64.
- ²⁸ Семенова Л.Е. Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества во второй половине XV в. // Юго-Восточная Европа в средние века. - Кишинев, 1972. - С. 208.
- ²⁹ Борниченко-Максим М. Турецкие документы о финансово-экономических обязательствах Молдавии и Валахии перед Османской империей во второй половине XVI в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. - Т. III. - Москва, 1974. - С. 241.
- ³⁰ Греков И.Б. Османская империя и страны Центральной Восточной и Юго-Восточной Европы в 50 - 70-е годы XVI века // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV - XVI вв. - Москва, 1984. - С. 76
- ³¹ Леп'явко С. Формування молдавської політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип. 7. - К., 2000. - С. 79-88.

- ³² Nigazi A. Tarih. 3. - Istanbul, 1963. - P. 55-56.
- ³³ Кантемир Д. Описание Молдавии. - Кишинев, 1973. - С. 44.
- ³⁴ Власова Л.В. Взгляды Дмитрия Кантемира на развитие молдавско-османских политико-правовых отношений в XV - начале XVIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии. - Кишинев, 1988. - С. 110-111.
- ³⁵ Цит. за: Кантемир Д. Описание Молдавии. - С. 79.
- ³⁶ Цит. за: Cantemir D. Istoria imperiului Ottomane. - Vol. II. - Bucuresti, 1878. - P. 274
- ³⁷ Советов П.В. Проекты вступления Дунайских княжеств в подданство России и Речи Посполитой в XVII - начале XVIII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. - Москва, 1979 - С. 317.
- ³⁸ Documente privitoare la istoria romanilor. In 44 vol. - Supl. II. - Vol. III. - Bucuresti, 1900. - P. 155-156.
- ³⁹ Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691 - 1696 / Wyd. J.Wolinski. - Wrocław, 1958. - S. 14-16.
- ⁴⁰ Див.: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 - 1714 рр. - К., 2003.
- ⁴¹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція. - С.330 - 336.
- ⁴² Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669 - 1709 рр.) - К., 1995.
- ⁴³ Горобець В. Еліта козацької України. - С.12; Його ж. Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин: Зб. наук. праць. - К., 2003. - С.235.
- ⁴⁴ Газін В.В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663 - 1665 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук. - К., 2001. - С.1.